

Красимира Христова Кръстанови

**ЗЛАТНИЯТ
 СТАН**

Издателска къща ЖАНЕТ 45
е носител на националните награди:

„Хр. Г. Данов“ – за българска художествена литература (2002)

„Бронзов лъв“ – за цялостен принос в издаването
на съвременна българска литература (2002)

„К. Константинов“ – за принос в книгоиздаването за деца (2005)

и наградата на ЮНЕСКО – Първи световен конкурс
по дизайн на книгата, Франкфурт (2003)

**Книгата се издава със съдействието на
Министерство на културата на Република България –
Програма „Помощ за книгата“.**

© Красимира Кръстановна, автор, 2007

© Димитър Келбечев, художник на корицата, 2007

© Издателска къща “Жанет 45”, 2007

ISBN 978-954-491-397-7

Красимира Христова Кръстанова

ЗЛАТНИЦЯТ СТАН

ПЛОВДИВ 2007
ИЗДАТЕЛСКА КЪЩА ЖАНЕТ 45

*На моите родители
с признателност и обич!*

Съдържание

ПРЕДГОВОР	7-11
КУЛТУРНАТА ТЕХНОЛОГИЯ – ПОСРЕДНИК МЕЖДУ ПРИРОДНО И СОЦИАЛНО ОТ СУРОВИЯ МАТЕРИАЛ ДО КЪДЕЛЯТА	16-19
Природна среда и производство на текстилни суровини	
Производство на материали от животински произход	
<i>добиване на вълна и козина</i>	
<i>производство на коприна</i>	
Производство на материали от растителен произход	
<i>отглеждане на лен и коноп</i>	
<i>отглеждане на памук</i>	
<i>други влакнодайни растения</i>	
Обработка на текстилните материали	
<i>уреди и техники за обработка на вълна</i>	
<i>уреди и техники за обработка на козина</i>	
<i>уреди и техники за обработка на коприна</i>	
<i>уреди и техники за обработка на лен и коноп</i>	
<i>уреди и техники за обработка на памук</i>	
<i>уреди и техники за обработка на коприва</i>	
Представи за уредите и техниките за преработка на текстилните материали	
<i>мелица</i>	
<i>дарак</i>	
<i>четка</i>	
Представи за текстилните материали	
<i>представи за материалите от животински произход</i>	
<i>представи за материалите от растителен произход</i>	
<i>материалите и фолклорният модел на света</i>	
Традиция на производство на тъкачните материали и създаване на културен пейзаж	
ОТ КЪДЕЛЯТА ДО НИШКАТА	73-130
Предене, вкатыване, усукване	
Уреди за предене	
<i>ръчно вретено за предене и пресукване на нишката</i>	
<i>ръчно вретено за пресукване</i>	
<i>предене с висящо вретено</i>	
<i>пресукване с висящо вретено</i>	

Хурка

ръчни хурки

напоясни хурки

стоящи хурки

Уреди с ротационно движение с фиксирана ос

Мотаене на преждата

мотовилка

Технологичните дейности и представите за времето

добри и лоши дни, почитане на празничния ден

ден и нощ, слънце и луна

Предаване на технологичните умения и опит

Технологична специализация на половете

мъжките дейности

женските дейности

ОТ ОСНОВАТА ДО ПЛАТНОТО

131-200

Тъкане и тъкачен стан

вертикален тъкачен стан

хоризонтален тъкачен стан

терминологично разнообразие в названията на частите на стана

еволюция на тъкачните станове

Традиционни технологии за тъкане

Технология за тъкане на вертикален стан

сноване

тъкане

Технология за тъкане на хоризонтален стан

подготовка на преждата за сноване

сноване

подготовка на основата за тъкане

тъкане

Тъкане и съзидаване

системата от правила за подготовка и изработване на

тъканта

обредно тъкане

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

201-204

БИБЛИОГРАФИЯ

206-228

СПИСЪК НА ИНФОРМАТОРИТЕ

229-238

РЕЧНИК

239-244

GOLDEN LOOM. Ethnological investigation of Bulgarian traditional weaving

METIER D'OR. Etude ethnologique du tissage traditionnel bulgare

Предговор

Мотивът за стан, на който тъче девойка със свръхестествен произход, срещнах най-напред в житейския разказ на Фатма Клашнова от с. Костандово, Велинградско, която говореше за задължението на нейния род да се грижи за т. нар. „Еленски кладенец“¹:

„Той е на една поляна под раkitовското Горско [стопанство, б. а.] и го наричат „Еленски кладенец“. Той, кладенецът е бездобилие метри нанадолу. Ние от Клашиновия род трябва да се грижим за кладенеца и курбан да даваме, защото изгубеният овчар в отминало време е бил Клашинев овчар, бил ратай на нашия дядо. [...] И той е пасъл овцете си. И като пасъл овцете, наоколо имало и други, нали – това овчарче, това говедарче – отсреща наблюдават. Изгубва са нашият овчар, нашият дядо – на моя другар на баща му баща 115 години е живял... А, за оня овчар сега. Като вече наоколо са гледали, овчарят са изгубва. И те рекли: „Бе, там едно момче пасеше овце, къде отиде това момче?“ Наблюдавали наоколо, овцете изостават без изглед на овчаря си. И отиват всички, тук овчар, там овчар – няма го. Показва се девойка от кладенеца. И те като надниквали в кладенеца – отдолу имало стан, тъкало се. Нали викат: „Половиният свят е долу, половиният свят е горе, дете Бог надарява всичко“. И те като надникнали, тъкало се и кукуругало петленце: „Кукуругу, кукуругууу“ – точно в четири часа сутринта. Като изкукуругал петелът и се показва един ергенин овчар: „Не търсете, когото търсите, аз съм тук, тя е моя девойка. Не съм ваш, вече съм чужд“. Тоя овчар взел вече девойката и тя била негова, и той [загубеният овчар, б.а.] бил неин. [...] Тази девойка се е показала от кладенеца и приема овчаря. Виж какво е било. [...] Девойката се показала: „Той е мой, не е ваш“. Овцете остават, приат ги и вече няма накъде“.

Подобен е и разказът на Гюлшен Адем от с. Дъбница,

¹ Теренните материали са събрани лично от автора в процеса на изследователската програма „Културни интерпретации на етничните образи“ с ръководител д-р М. Елчинова, финансирана от МОН. Тя бе реализирана през 1996-1999 в района на Западните Родопи и по-специално в селища от Гоцеделчевско и Велинградско. Разказът тук е представен в нормализиран вид.

Гоцеделчевско², според която

„Недалеч от селото е имало черква, а в черквата – златен стан. Това е било много отдавна, от римско време е останал този стан. И когато идва войската на турците, смята, че защитниците на крепостта се укриват в тази черква. Нападателят се страхува да влезнат и само трима от тях се осмеляват да проникнат вътре. Оказва се, че там няма войници, а когато влизат, виждат само една жена да тъче на златен стан. В това време всичко се затрупва, златният стан и златото на черквата остават под земята, хората го търсят, но никой не знае къде е“.

Една легенда от Габровско, публикувана в интернет, също развива този сюжет³. В описанието, което утътва за начина, по който може да се достигне до скрито съкровище, се казва:

„Кога на канарата идеш, голяма дупка ще видиш. [...] Отгоре има камък с малък кръст. Сега разрови, та да откриеш плочата. Кога я дигнеш, по басамаци се слиза. Долу има златна мома, тъче на стан златен. Сакън да ги не доближиш. Там ще останеш. [...] На много катове е слиза чак долу. [...] Долу е стражата и голямо богатство. Лесно отдолу се влиза, ала се не излиза. Саде тука се влиза и тук се излиза. Тука са три светилници, голям златен кръст, кандила, по-тир, разни одежди и други работи“.

Подобни легенди се срещат и на други места в България⁴. Общото между тях е, че сцена на действието е затрупана вече стара римска крепост, чиито подземия са пълни с несметни богатства, а там търсачът на имане среща:

„В малка златна стаичка на златно столче седяла хубавица злато-коса, златно кросно държала и на златен стан златно платно тъкала“.

Със споменаването на тези кратки откъси нямам за цел да правя анализ на текстовете, а само да привлека вниманието към темата за **златния стан**, която има място както в българ-

² Теренните материали са събрани лично от автора заедно с колежата Пл. Бочков в рамките на цитирания по-горе изследователски проект. Разказът тук е представен в нормализиран вид и без уточняващите въпроси на изследователят.

³ <http://treasures.zonebg.com/mans.htm>

⁴ http://bg-klas.hit.bg/bg_legendi.html

ския фолклор, така и в по-древните представи на Балканите. Няколко неща се набиват в очи. Първо, местоположението на тъкачката и нейния стан показва, че те не принадлежат на човешкия, а на „долния“, „отвъдния“ свят. Те притежават характеристиките на свръхестествените сили, стават знак за съприкосновение с тях и носят опасности за човека. Второ, те са златни, а златото, в митологичен смисъл, отбелязва именно отвъдното и едновременно с това е посредник в прехода между световите [Маразов 1994:1-19]. Трето, станът и тъкачката са взаимно свързани чрез технологичната дейност, която се извършва, а това е тъкането. Автори като М. Елиаде [Eliade 1962:87-109], В. В. Иванов, В. Н. Топоров [Иванов, Топоров 1974:87-92], Дж. Форбс [Forbes 1964:12-34] разкриват, че за архаичните култури чрез занаятчийските дейности не само се създава даден предмет, а се пресъздава първотворението. Затова технологията се подчинява на точни практически и символни правила, чиято цел е да се управлява преработването на първоначалния хаос/материали, за да се достигне до сътворяването на света/вещите, което в митологичен план има не само преносно значение, а се възприема като действително тъждество. Неслучайно в представите на много народи образите на ковача, грънчаря, тъкачката се използват, за да покажат чертите и ролята на божеството, културния герой или магьосника.

От друга страна, именно поради своята символна значимост, древните занаяти навлизат в кодовата система на културата. Разкривайки образите на „Филомела-тъкачка и Бендида-предачка“, обрисувани чрез средствата на изкуството и митологията, Ив. Маразов отваря темата за употребата на „женските техники“ (предене, плетене, тъкане) за означаване на виргиналния статус на девойката в мита и обреда. Като сравнява антични текстове с български обредни и приказни мотиви, авторът намира връзката между технологичните „мъжки“ и „женски“ дейности, техните класификаторни възможности и изграждането на (митологични и социални) поведенчески модели [Ма-

разов 1992:187-203]. Митологията, историята и същността на занаята стоят в основата на създаването и възпроизвеждането на човешки общности. Т. Ив. Живков подчертава, че те се отграничават нормативно и символно чрез технологията, която е обвързана с технологично пространство и време и чрез специализираната семиология, изплуваща от наименованието на инструмента до именуването на персонажите и на самия занаят [Живков 2000:291-298]. Технологията е средството да се преобразува природната среда, но и самият човек, карайки го да търси и открива нови знания, уреди и умения, да ги прилага и споделя в кръга на дадена група или общност, да се ръководи от определени норми и правила, за да се развива чрез своя труд, да изгражда живота си и да намери място в обществото. Именно така мога да определя най-общо етноложкия поглед към технологията.

Предпочетох заглавието на книгата да бъде „Златният стан“ не само защото звучи поетично и насочва към митологичното битие, а и защото съдържа в себе си метафората за наследено богатство, както и за способността да се твори – способност, каквато всеки от нас иска да притежава. Освен това, българското традиционно тъкачество идва от миналото и е вплело ведно практическите познания и сръчности с езика на символа, за да изрази културната ценност на създанието. Това ме задължава да се опитам да го представя на няколко взаимосвързани и често взаимоизразяващи се равнища: техническо, езиково, обредно и социално.

Интересът ми към тъкачеството, зародил се в моето юношество, заради заниманията на майка ми като майстор на народни художествени занаяти, се превърна в научно поле на дейност с работата ми върху дисертационния труд „Българско традиционно домашно тъкачество – инструменти и технология“, която направих под ръководството на ст.н.с. II ст. д-р Ганка Михайлова в Етнографския институт с музей при БАН, София. След това заниманията продължиха с още събирателска

работа и стремеж към ново тълкуване на теренния материал, за да се получи накрая този текст. В обсъждането му в Катедрата по етнология и социология участваха колеги от Пловдивския университет, Етнографски институт с музей, Институт за фолклор. На всички благодаря!

Благодаря от сърце и на онези хора, които ние наричаме с безличната дума информатори, но които намериха време и желание да споделят своите умения, виждания, спомени, за да мога да изградя по-цялостна картина на това, което сега наричаме технологично наследство.

По време на теренните ми проучвания направих много снимки, част от които използвам тук за илюстративен материал. За тематичното обогатяване на фотографиите ми помогнаха Таня Марева – директор на Исторически музей – гр. Смолян, Ивайло Иванов и обработени от Николай Лаутлиев, на които също благодаря.

Специално благодаря за всеотдайната подкрепа на моите родители – майка ми Стойна Кръстанова и починалия ми вече баща Христо Кръстанов, на които посвещавам тази книга!

Авторът

Културната технология - посредник между природно и социално

Разбирането за природата съдържа в себе си две важни страни: нейното осмисляне като пораждащ принцип и приемането ѝ като среда. Първата от тях се съотнася с интереса за произхода на света, неговата същност и структура, връзката и мястото на човека в този свят. Това са централни въпроси, около които се завъртат размислите на множество представители на различни философски течения от античността до наши дни. Схващанията на юдео-християнската мисловна традиция влияят върху смесването на понятията за Бог и Природа, налагат се образите на Божествената Природа и на Естественото Божество, за които се смята, че се ръководят от вечни и неизменни закони [Gille-Escuret 1989:25-66; Breton 1993:138-161].

Спиноза за първи път въвежда разграничението между *Natura naturans* (оприродяващо естество) и *Natura naturata* (естествена природа), което позволява природата да се разглежда в нейната изключителна същност, едновременно като способност за сътворяване и форма на съзидание. *Natura naturans* представя идеята за творческата сила на природата, която лежи в акта на съзидание, формира същността на всички неща, движи и обяснява характера на света, на човека и обществото. *Natura naturata* се свързва с възможността природата да служи като критерий за оценка и класификация на заобикалящото ни в света, т.е. става дума за опознаване естеството на нещата, което улеснява ориентацията и адаптацията на хората в средата [Choulet 1990:13-18]. Това разделение позволява да се акцентира върху познанията за природата, формите на отношение и взаимните зависимости с културата.

Макар да съществува тенденцията за природата да се мисли като даденост, самото понятие за природа е невъзможно, без да се има предвид съществуването и осмислянето на културата. Природните условия влияят върху формите на адаптация на

човека към околната среда и използването на различен вид ресурси, а културата определя конкретните особености и многообразието от модели на усвояване и трансформация на средата. Наблюденията и практиката са в основата на опознаването на света. Съпоставянето и търсенето на зависимости, вглеждането в нещата, явленията и съществата води до разработването на критерии за класифициране на елементите и подреждане на универсума. Така става възможно да се изградят и осмислят отношенията и връзките на човека с природата.

В зората на човешката цивилизация тези връзки се определят от характера на непосредственото знание, което в голяма степен е емоционално и неразчленено, светът се възприема като същество със свои качества и воля, а обясненията за него приемат митологична форма и обосновават магичните действия [Франкфорт 1984:24-44]. Все пак опитът, който носи точни наблюдения, има решаващо значение за систематизирането на явленията. Коментирайки противопоставянето на наука и религия в съвременното мислене, Кл. Леви-Строс показва мястото на технологията в процеса на натрупване на знанията:

„Вместо да се противопоставят науката и магията, по-добре е да бъдат разглеждани паралелно като два начина на познание, които не са равностойни по отношение на резултатите ... но са равностойни по отношение на вида ментални операции, които и двете предполагат [...]. Фактически тези отношения произтичат от едни и същи обективни условия, при които са възникнали магичното знание и научното знание. [...] Именно през неолита се утвърждава водещата роля на човека в големите изкуства и цивилизацията: грънчарство, тъкачество, земеделие и одомашняване на животните. [...] Всяка от тези техники се опира на вековни активни и методични наблюдения, целенасочени и контролирани хипотези, за да се отхвърлят или потвърдят най-малкото чрез многократно повтаряни опити“ [Lévi-Strauss 1990:26-27].

Несъмнено, технологията играе изключително важна роля на посредник между човека и околната среда в процеса на натрупване на опит при овладяване на ресурсите и производството на всички необходими придобивки.

Околна среда е твърде широко понятие. То включва цялото непосредствено обкръжение на човека, т.е. геологичната, климатичната, животинската и растителната среда, а също и средата, изградена от самите хора, които носят в себе си интелектуални и ментални натрупвания с твърде комплексен характер. Това дава основание на А. Льороа-Гуран да разграничи терминологично и същностно околната среда на външна и вътрешна, за да потърси отговор на въпросите за произхода на техниките и тяхното разпространение [Leroi-Gourhan 1945:352-356]. В този план той отделя внимание на природната среда, която предоставя суровини и източници на енергия, необходими за изработването на различни изделия. Размишлявайки върху основните елементи, които определят техническото развитие, авторът търси връзката между употребата на даден материал, използваните техники и уреди, предназначението на готовия продукт и предлага следната формула [Leroi-Gourhan 1943:325-344]:

начин на въздействие

----- = уред и продукт

материя

С нея той илюстрира взаимовръзката между изобретяването и прилагането на инструменти и начини на работа, специфични за всеки вид материал, които дават стойност на точката на пресичане между материала и основните средства за техническа дейност.

Материалите са съществен елемент от цялостния технологичен цикъл, който определя спецификата на прилаганата техника и характеристиките на изработения продукт. Употребата на различни суровини зависи до голяма степен от придобиването и обогатяването на знания за материалния свят. Проучванията от географска и еволюционистка гледна точка поставят акцент върху значимостта на природните дадености като източник на суровини. Те обръщат поглед към ролята на климатичните ус-

ловия и качествата на земята, които влияят върху употребата и култивирането на различни растения и опитомяването на животни.

Първоначалните наблюдения сочат, че най-употребяваните и познати материали са онези, които най-лесно се обработват [Haudricourt 1987:57-75]. Някои исторически и етнографски описания дават повод да се мисли, че предимно практическата полза лежи в основата на опознаването на света. В своите размисли по отношение на знанията на полинезийците за растителния, животинския и минералния свят Е. С. Хенди отбелязва, че се назовават само нещата, които се използват, а тези, които не са назовани, не са оценявани като нещо полезно. Коментирайки тези впечатления, Кл. Леви-Строс заявява:

„Едно систематично развивано знание не може да бъде функция единствено на практическата полза. [...] Животинските и растителните видове не са известни само защото са полезни: те са обявени за полезни или интересни, защото най-напред са били опознати“ [Lévi-Strauss 1990:20-21].

Очевидно функционалната гледна точка не е достатъчна, за да обясни натрупването на познанията, развитието на техниките и използването на материалите, като търси отговори само във връзка с практическите цели. Подобно мнение изразява и А.-Ж. Одрикур, който в своя опит за очертаване на научната област на технологията и различните подходи към нейното изследване подчертава, че тясната връзка между материалите и природната среда е твърде видима и явна при повечето цивилизации. В същото време той обръща внимание и на случаи, при които строителните материали, използвани при издигането на големи паметници от древността, не се срещат в съответните райони, а са внесени от други, понякога доста далечни, места. Това го кара да предположи, че архитектурните находки вероятно не са имали утилитарна роля [Haudricourt 1987:61-72]. Примерът показва, че конструктивните особености и използваните материали е трябвало да отговарят както на практическите потребности, така и на изисквания с идеологически

Красимира Кръстанова
ЗЛАТНИЯТ СТАН
етноложко изследване на българското традиционно тъкачество

Първо издание

Художник на корицата: *Димитър Келбечев*
Коректор: *Красимира Станева*

Формат 70/100/16
Печатни коли 16

Печат: Полиграфически комплекс „Жанет 45“ – Пловдив
бул. „Ал. Стамболийски“ № 9, тел. 032/60 90 90

„Издателска къща Жанет 45“ ООД – Пловдив
бул. „Ал. Стамболийски“ № 9, тел./факс: 032/60 90 60

ISBN 978-954-491-397-7